

Handbok

vid särskilt stöd

Förord

I Optimas Handbok för särskilt stöd beskrivs de centrala principerna för hur det särskilda stödet är ordnat inom Optimas grundläggande yrkesutbildning på Trädgårdsgatan och Lannäslund i Jakobstad. Handboken är ämnad att fungera som ett arbetsredskap för Optimas lärare och handledare samt som information till studerande, vårdnadshavare och andra intresserade.

Handboken utkom förstagången 2016 inom projektet Satsa & Matcha – den yrkesinriktade specialundervisningen i fokus, som finansierades av Utbildningsstyrelsen. Därefter har handboken även uppdaterats år 2018, och nu år 2025 sker uppdateringen inom projektet "Stöd för lärande" som finansieras av Utbildningsstyrelsen.

I arbetet har Optimas speciallärare samt en del specialyrkeslärare och yrkeslärare varit involverade. Utgångspunkten med handboken var att uppdatera tidigare strategier för specialundervisningen inom Optima i enlighet med den dåvarande lagen om grundläggande yrkesutbildning och grunden för yrkesinriktad grundexamen.

Jakobstad 28.4.2025
Anna Riska Ahlström
Speciallärare

Text: Camilla Björk-Åman (2016)
Bearbetning: Maria Prost (2018)
Anna Riska Ahlström (2025)
Illustrationer: Fanny Penttinen

Innehåll

Särskilt stöd inom yrkesutbildningen	4
Vem får särskilt stöd?	5
Kartläggning i början av studierna	5
Att känna igen behov av särskilt stöd	5
Personlig utvecklingsplan för kunskandet, PUK	6
Anpassning av bedömning samt avvikelse för krav och mål	6
Förverkligande av särskilt stöd	7
Relationer i lärandesituationen	7
Samarbete kring studerande	7
Inlärningsvänlig undervisning	8
Inlärnings- och användarvänligt digitalt material	8
Differentiering	10
Lärstilar	12
Att lära att lära	13
Självreglerat lärande	13
Metakognition	15
Metakognitiva undervisningsstrategier	15
Samundervisning	17
Handledning	18
Särskilt stöd enskilt eller i liten grupp	18
Personliga tillämpningar för studerande som behöver särskilt stöd	18
Studerande som behöver ett omfattande stöd i studierna	21
Stöd inför och under utbildning som ordnas på arbetsplats	21
Särskilt stöd i samband med yrkesprov	21
Bedömning vid särskilt stöd	22
Bedömningsformer vid särskilt stöd	22
Anpassning vid bedömning	22
Slutord	22
Litteratur	23

Särskilt stöd inom yrkesutbildningen

■ I lagen om yrkesutbildning (531/2017) definieras särskilt stöd (tidigare specialundervisning) som “planenligt pedagogiskt stöd enligt den studerandes individuella mål och färdigheter samt särskilda undervisnings- och studiearrangemang”. En viktig utgångspunkt inom särskilt stöd är att arbeta utgående från studerandes styrkor. I lagen betonas att man med särskilt stöd strävar efter att göra yrkesutbildningen jämlik och tillgänglig för alla studerande. Frasen jämlikhet inom utbildningen är nära besläktad med begreppet inkludering, ett begrepp som starkt betonas inom specialpedagogiken. Inkludering kan i en skolkontext definieras som en praktik där studerandes olikheter värdesätts och alla studerande, oberoende av förutsättningar, bereds möjlighet till bästa möjliga lärande och deltagande i de allmänna lärmiljöerna.

För att inkludering ska vara möjlig behöver en fokusering på enbart undervisning och handledning frångås, även om just denna del är väldigt central för samtliga studerande och deras lärande. I vidare bemärkelse är en inkluderande utbildning eftersträvansvärd. Begreppet inkluderande utbildning implicerar en vidare fokusering så att inkluderingstankegångar genomsyrar hela skolverksamheten, det vill säga allt från styrdokument och skolstrukturer till handledning av enskilda studerande. En inkluderande utbildning är att betrakta som såväl en förutsättning för som ett krav från ett inkluderande samhälle och inkluderande arbetsliv.

Målet med särskilt stöd är att den studerande med hjälp av individuellt riktade åtgärder, stöd och handledning ska nå samma kompetens som inom den övriga yrkesutbildningen för att sedan kunna placera sig i arbetslivet. Särskilt stöd kan

inte isoleras till en verksamhet som bedrivs enbart av speciallärare utan alla lärare samt övrig personal, som kommer i kontakt med de studerande, har ett ansvar för att en god utbildning ordnas för de studerande som är i behov av särskilt stöd i sina studier.

Särskilt stöd inom yrkesutbildningen kan ordnas:

- Vid yrkesläroanstalter i samma grupper som övriga studerande.
- Vid yrkesläroanstalter som smågruppsundervisning på hel- eller deltid.
- Vid krävande särskilt stöd.
- Vid andra läroanstalter med tillstånd att ordna yrkesutbildning.
- Som läroavtalsutbildning.

Optima är den anordnare i Svenskfinland som har som särskilt utbildningsuppdrag att fungera som specialyrkesläroanstalt. Läroanstalten betjänar hela Svenskfinland beträffande krävande särskilt stöd inom yrkesutbildningen. Geografiskt finns verksamhetspunkterna utspridda i Österbotten, Nyland och Åboland. I och med sin särskilda utbildningsuppgift har Optima även uppdraget att fungera som kompetenscenter och tillhandahålla experthjälp för andra läroanstalter.

Vem får särskilt stöd?

■ Enligt Lag för yrkesutbildning (531/2017) har en studerande rätt till särskilt stöd:

“...om han eller hon på grund av inlärningssvårigheter, funktionsnedsättning eller sjukdom eller någon annan orsak behöver långvarigt eller regelbundet särskilt stöd i sitt lärande eller sina studier för att uppfylla kraven på yrkesskicklighet och nå målen för kunnandet enligt examens- eller utbildningsgrunderna.”

På basen av styrdokumentet erbjuds därmed generösa tolkningsmöjligheter för vilka studerande som kan få särskilt stöd inom yrkesutbildningen. Det finns inga krav på fastställda diagnoser eller mera officiella kategoriseringar. Det särskilda stödet kan därmed baseras på upplevt behov av studerande, vårdnadshavare, lärare eller studerandevårdspersonal.

Kartläggning i början av studierna

Alla som inleder studier inom Optimas grundläggande yrkesutbildning genomgår en kartläggning bestående av ett matematiktest

och blanketten ”Lärande och behov av stöd i studierna”. Därefter hålls ett individuellt samtal med specialläraren. Optima delges nödvändig information för anordnandet av studierna från avsändarskolorna. Baserat på det stödbehov som finns ordnas särskilt stöd åt de studerande som behöver detta. Särskilt stöd kan inledas när som helst under studietiden. Vid behov gör speciallärarna läs- och skrivtest.

Att känna igen behov av särskilt stöd

Behov av stöd i studierna kan även framkomma vartefter utbildningen framskrider. Det är viktigt att såväl lärare, studerande som vårdnadshavare är uppmärksamma på ifall en studerande verkar behöva stöd i studierna. Om någon part uppmärksammar ett eventuellt behov av särskilt stöd så är det bra att ta kontakt med specialläraren så fort som möjligt, så att behövligt stöd kan ordnas före eller parallellt med kursen/examendelen istället för i efterhand.

Som lärare behöver du vara uppmärksam på:

- Svaga prestationer och/eller ogjorda uppgifter.
- Misstanke om att studerande underpresterar.
- Låg aktivitet under lektionerna.
- Störande beteende under lektionerna.
- Frånvaro.
- Förändringar i beteende eller sociala relationer.
- Annat som du upplever som bekymmersamt med den studerande.

Personlig plan för kunnandet PUK

■ Utbildningsanordnaren beslutar om särskilt stöd till studerande, och om eventuell anpassning av bedömningen av kunnandet samt om avvikelse från kraven på yrkesskicklighet eller målen för kunnande. Innan ett sådant beslut fattas ska den studerande höras, samt även den studerandes vårdnadshavare eller lagliga företrädare ifall den studerande är under 18 år. När en minderårig studerande konstateras vara i behov av särskilt stöd så kontaktas vårdnadshavarna per telefon.

För varje studerande utarbetas en personlig utvecklingsplan för kunnandet (PUK). I PUK införs utöver individuella uppgifter om identifiering, erkännande, förvärvande, utveckling och påvisande av kunnandet även uppgifter om handlednings- och stödåtgärder. Där framkommer innehållet i det särskilda stöd som tillhandahålls samt eventuell anpassning av bedömningen av kunnandet och avvikelse från kraven på yrkesskicklighet eller målen för kunnandet.

Handlednings- och stödåtgärderna planeras och dokumenteras av speciallärare i samråd med specialyrkeslärare, övriga berörda lärare, studerande själv samt dennes vårdnadshavare. Målet för särskilt stöd är att den studerande ska nå den

yrkesskicklighet och det kunnande som anges i examens- eller utbildningsgrunderna samt att främja en total rehabilitering av den studerande i samarbete med dem som producerar rehabiliteringstjänster.

Anpassning av bedömning samt avvikelse från krav och mål

■ Om den studerande trots adekvat undervisning och handledning samt särskilt stöd inte har möjlighet att uppnå kraven på yrkesskicklighet eller målen för kunnandet på nivå Nöjaktig1 (N1) kan man anpassa bedömningen genom att utarbeta en individuell bedömning av kunnandet. Det är också möjligt för den studerande att avvika från kraven på yrkesskicklighet eller målen för kunnandet. Detta kan ske om kraven är oskäligen för den studerande med hänsyn till förhållandena eller tidigare förvärvat kunnande, eller om den studerandes hälsotillstånd eller funktionsnedsättning motiverar detta. Målet är att den studerande trots eventuella avvikelser från krav eller mål ska kunna avlägga en examen.

Då anpassningar eller avvikelser blir aktuella, fattar utbildningsanordnaren beslut om detta. Vårdnadshavarna kontaktas ifall den studerande är under 18 år. Eventuella anpassningar av bedömningen samt avvikelser från krav eller mål i examensgrunderna skrivs in i planen för särskilt stöd som ingår i den personliga utvecklingsplanen för kunnandet (PUK).

Förverkligande av särskilt stöd

■ All undervisning inom Optimas grundläggande yrkesutbildning ordnas i första hand som inkluderande undervisning där alla studerade, oberoende av eventuella inlärningshinder, får sin undervisning i den egna gruppen. Undervisning i liten grupp eller en-till-en undervisning ordnas i de fall detta är behovligt och möjligt. I detta kapitel kommer olika sätt att stödja de studerande som behöver särskilt stöd att behandlas. Mycket av det omskrivna är sådant som är centralt för såväl speciallärare, specialyrkeslärare, yrkeslärare, ämneslärare som handledare att beakta i lärandesituationen. Alla stödåtgärder behöver inte vidtas för alla studerande och mycket av det omskrivna är sådant som gynnar alla studerande i gruppen.

Relationer i lärandesituationen

■ Relationell pedagogik innebär ett teoretiskt synsätt där lärandesituationernas mellanmänskliga relationer står i centrum. Vi har alla erfarenheter av hur sådana relationer påverkar vårt lärande och vår utveckling. John Hattie (2009) har gjort en omfattande meta-analys av vad som främjar elevers studieprestationer. Han poängterar vikten av kommunikation, relationer, förtroende, omsorg och trygghet för ett gott inlärningsresultat.

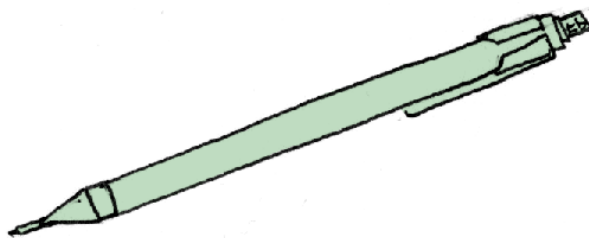
Den pedagogiska relationen mellan lärare och studerande är central men inom den relationella pedagogiken poängteras även andra relationer så som den mellan lärare – grupp, studerande – studerande och studerande – grupp. Lämpliga tillvägagångssätt för läraren att stärka dessa relationer är långt beroende av den egna personligheten. Det gäller för läraren att försöka skapa en lärandemiljö där studerande är trygga att vara sig själva och såväl lyckas som misslyckas, där respektfullhet präglar såväl kommunikation som relationer och där det finns en omsorg om den andre i såväl lärar-studeranderelationen som studerande-studeranderelationen.

För vidareläsning inom området rekommenderas Aspelin samt för mera handfasta råd Hertz (se litteraturlista).

Samarbete kring studerande

■ För de studerande som har specifika svårigheter inom ett eller flera områden krävs ibland olika typer av specialarrangemang som kan komma att beröra all undervisning. I den personliga utvecklingsplanen för kunnande kartläggs och dokumenteras den studerandes inlärningsstyrkor och hinder samt vilka konsekvenser dessa får/kan få för utbildningen. Samtliga berörda lärare bör i nästa skede få kännedom om den enskilda studerandes svårigheter samt kunskap om hur dessa kan beaktas i den egna undervisningen.

I så kallade samarbetande samtal (Sundqvist, 2014, 109-138) bidrar alla aktörer med sin pedagogiska kunskap. Samtalet är ett strukturerat samtal där tematiken först avgränsas, sedan analyseras och olika möjligheter och lösningar slutligen diskuteras och vägen framåt slås fast. En lyckad inkludering ställer stora krav på ett fungerande samarbete mellan speciallärare, specialyrkeslärare samt ämnes- och yrkeslärare som de facto har ansvar för att den egna undervisningen omfattar alla studerande i gruppen. De samarbetande samtalerna utgör ett forum för professionellt utbyte där allas expertis tas tillvara med tanke på de studerandes bästa.

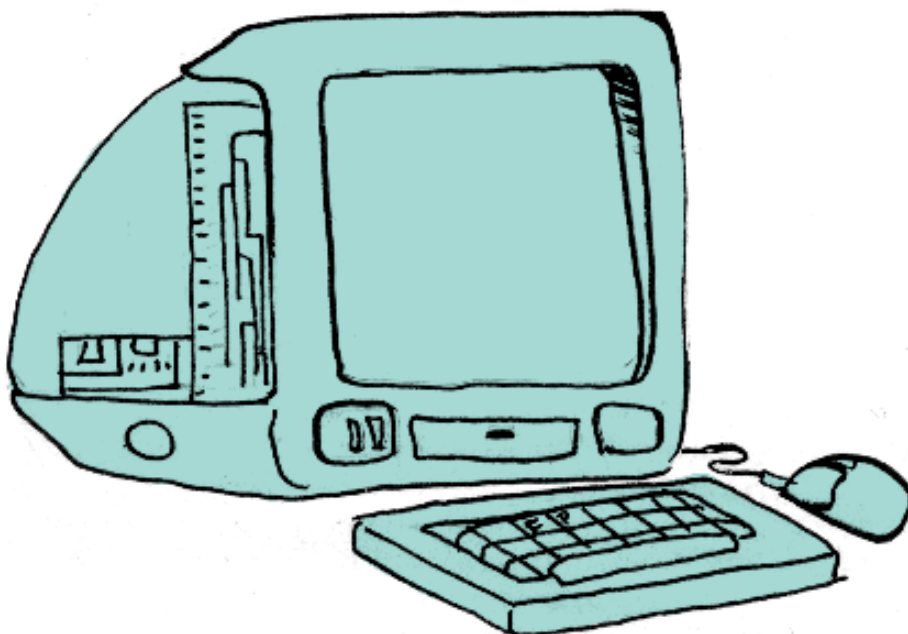
Inlärningsvänlig undervisning

■ Grunden för ett framgångsrikt lärande hos studerande finns bland annat i lärarens undervisningsstil. För de studerande som är i behov av särskilt stöd finns på ett generellt plan mera och mindre gynnsamma undervisningsstilar.

En sådan inlärningsvänlig undervisning är något som kan gynna alla studerande, oberoende av inlärningsförutsättningar. Med en inlärningsvänlig undervisning menas att läraren medvetet, genom sin undervisningsstil, arbetar för att underlätta de studerandes inhämtande av kunskap oberoende av deras svårigheter exempelvis genom att behandla stoffet på ett strukturerat sätt. Ledorden är struktur, tydlighet och variation.

Inlärnings- och användarvänligt digitalt material

- Struktur, tydlighet och variation är användbara begrepp även vid produktion av digitalt material. Läromedel i digital form underlättar inläringen för många av de studerande som behöver särskilt stöd. Många studerande drar nytta av möjligheten till parallella metoder så som att samtidigt arbeta med text, ljud och bild förutsatt att materialet är utformat på ett strukturerat och tydlig sätt. En tydlig layout är grunden. Digitala läromedel ger goda möjligheter till variation i undervisningen. Variera gärna med text, bild och ljud men värna om tydligheten så att inte helheten lider. Text och bild ska samverka. Bilderna får gärna vara detaljfattiga så att det centrala i dem framträder tydligt. Till digitala texter kan talsyntes kopplas, vilket underlättar för många studerande. Vid uppgifter som de studerande förväntas göra och lämna in digitalt kan läraren gärna ge direktiven såväl skriftligt som muntligt per inspelat filmklipp.

*Erbjud de studerande möjligheter att använda sina starka sidor i klassen. Beröm!
Möjliggör lämpliga specialarrangemang vid provsituationer och muntliga presentationer.*

Differentiering

■ Med utgång i den inlärningsvänliga undervisningen utgår läraren att gruppen framför hen är heterogen och att tydlighet, struktur och variation antagligen gynnar gruppens lärande. Med begreppet differentiering närmar vi oss individen i gruppen. Med differentiering menas i detta sammanhang de åtgärder som på individnivå kan göras för att främja studerandes lärande inom gruppen. Utgångspunkten är att mångfald betraktas som en resurs och att lärande sker i social interaktion. Konkret handlar det om en

undervisning som både tar sin utgång i gruppen och de enskilda studerandes individuella förutsättningar. Det kan handla om att lärare tar hänsyn till studerandes olika sätt att lära, olika arbetstempo, intressen och färdigheter men även personliga drag så som skillnader i motivation. Differentieringen syftar till att ge studerandena lämpliga utmaningar och erfarenheter och därmed även erfarenheter av att lyckas.

Fyra särskilt viktiga utgångspunkter i differentieringen är: Omfattning, djup, tempo och studerandes sätt att lära.

Differentiering i praktiken

1. Omfattning

- Dela upp de uppgifter studerande förväntas göra i tydliga, avgränsade helheter. Ge studerande möjligheter att röra på sig mellan dessa om det behövs.
- Studerande får/gör sammanfattningar av det viktigaste stoffet.
- Stödpaper, tabeller, listor, tankekartor/instuderingsfrågor med det viktigaste stoffet och centrala instruktioner.

2. Djup

- Differentiering av kunskapsnivåer. Material och uppgifter på olika nivåer (N1, N2, G3, G4, B5). Möjlighet till fördjupningsuppgifter/möjlighet till flera uppgifter på N1 nivå beroende på studerandes kunskapsnivå.
- Olika hemuppgifter, distansuppgifter och/eller eget arbete.
- Olika förhör samt möjlighet att använda olika hjälpmedel vid förhör.

3. Tempo

- Längre tid – färre uppgifter.
- Låt studerande undervisa varandra. De som hunnit längre gör en repeterande genomgång med de studerande som behöver mera stöd.
- Tydliga, nedskrivna instruktioner åt studerande med långsamt arbetstempo så att de ändå vet arbetsgången. En del av de uppgifter som gruppen gör kan lämnas bort.

4. Studerandes sätt att lära

- Minimera påverkan av läs- och skrivsvårigheter.
 - ljudböcker, bandade lektioner, talsyntes, flipped classroom.
 - studerande tar foton av anteckningar istället för att skriva.
 - stödpaper/tabeller/ listor.
 - lättläst material.
- Stationsundervisning där studerande arbetar med stoffet som ska läras på olika sätt på olika stationer.
- Samarbetsinläring.
- Ta hänsyn till olika lärstilar.
- Datorn som hjälpmedel.
- Använd konkret material och bilder för att illustrera det som omtalas.
- Lärande via praktiskt arbete så långt som möjligt.
- Filmer med praktiska moment som ska läras så att studerande kan fördjupa sig/repetera på egen hand.
- Tänk på lärandemiljön. Placering i rummet, material som finns tillgängligt etc.
- Erbjud valmöjligheter!

Exempel på differentiering

I en och samma grupp finns en studerande som har selektiv mutism (pratar inte), två studerande som har grava läs- och skrivsvårigheter samt tre studerande som är väldigt intresserade av ämnet, företagsamma och har lätt att lära. I övrigt består gruppen av 10 studerande, totalt 16 studerande. Med hjälp av differentierad undervisning är strävan att alla studerande får möjlighet att arbeta på ett sätt som gynnar just deras lärande. Läraren kan styra planeringen enligt vissa studerandes behov men behöver givetvis även tillåta att studerande själva i den aktuella situationen kanske väljer ett annat sätt att jobba än det som läraren tänkt sig. En differentierad undervisning kunde utgående från de beskrivna studerande, kunde innebära

- Studerande arbetar med kortare text som stöds av bilder, alternativt film på youtube, om ämnet och sammanfattar muntligt (studerande med grava läs- och skrivsvårigheter)
- Studerande ges möjlighet att arbeta med ämnet i mindre grupp eller enskilt, söka information utgående från instuderingsfrågor och sammanfatta skriftligt (studerande med selektiv mutism)
- Studerande arbetar med mera avancerade texter på fördjupad nivå, sammanställer en presentation som hålls inför gruppen (de studerande som har lätt att lära och är särskilt intresserade av ämnet)

Lärstilar

Ett faktum som är intimt förknippat med differentiering är att vi lär oss på olika sätt. Inom forskningen finns flera olika sätt att kategorisera dessa sätt att lära. Howard Gardner delar upp intelligensen och lärandepreferensen i nio olika slag av intelligensstyper. Rita och Kenneth Dunn har kommit fram till att det finns 21 faktorer som har betydelse för framgångsrikt lärande. Dessa 21 faktorer kan underordnas fem olika rubriker:

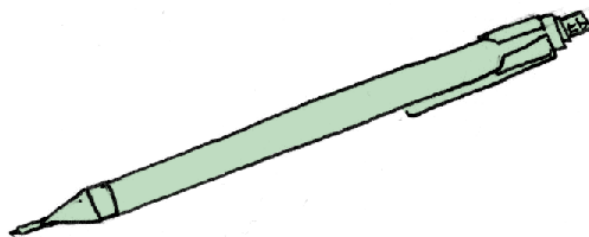
- Miljö (ljus, ljud och temperatur)
- Känslor (motivation, ansvar, behov av struktur)
- Sociala faktorer (ensam eller i grupp),
- Fysiologiska faktorer (t.ex. behov av att äta något)
- Psykologiskt processande (t.ex. analytiskt eller reflekterande angreppssätt).

I en förenklad modell kan vi dela in lärandet utgående från fyra sinnen: det visuella, det auditiva, det taktila (hands-on-learning) och det kinestetiska (att uppleva och känna). En enkel utgångspunkt för att beakta lärstilar i undervisningen är att utgå från denna kategorisering i fyra element och därefter försöka bereda studerande möjlighet att arbeta, särskilt med nytt svårt stoff, på det sätt de föredrar i förhållande till sin lärstil.

- För den visuella är anteckningar från lektioner, mindmaps, kartor och tabeller till stor hjälp i lärandet.
- Auditiva personer tycker ofta om att jobba och att diskutera i grupp. En viktig inlärningskanal är också att lyssna till det som läraren berättar. För studerande som har en stark auditiv preferens kan det vara rent störande att tvingas anteckna under lektionspasset eftersom de behöver få använda sin starka inlärningskanal och satsa allt på att lyssna.
- För såväl taktila som kinestetiska personer är det viktigt att få utföra saker i praktiken och att arbeta med konkret material.

Kinestetikern behöver få möjlighet att lära sig genom att pröva sig fram och uppleva. Inläringen kan ta lite längre tid eftersom det tar tid att prova på och utforska saker på egen hand men ofta sitter kunskapen efter att den studerande fått testat fram något själv.

För mera läsning inom detta område rekommenderas böcker av Lena Boström (se litteraturlista).

Att lära att lära

■ Nyckelkompetenserna är en viktig del av den yrkesskicklighet studerandena ska förvärva inom yrkesutbildningen. En av dessa nyckelkompetenser utgörs av lärande och problemlösning vilken kan definieras som: Förmågan att planera sitt arbete och lärande, utvärdera sitt kunnande, lösa problemsituationer, skaffa information samt strukturera, bedöma och tillämpa informationen. Denna förmåga hör samman med det så kallade exekutiva systemet.

För många studerande utvecklas det exekutiva systemet och förmågan till lärande och problemlösning mer eller mindre av sig självt genom skol- och livserfarenheter. En del studerande kan behöva stöd i processen. Självreglerat lärande är en strategi med vilken lärare och handledare kan hjälpa de studerande att ta kontrollen över det egna lärandet (Mitchell, 2015, 114-123).

Självreglerat lärande

Självreglerat lärande kan användas som strategi i många olika sammanhang både i och utanför skolan. Självreglerat lärande är ett vitt begrepp som inrymmer bland annat självobservation, självmedvetande, självstyrt lärande, självbestämmande, självstyrning, självundervisning och självutvärdering.

Brister i självreglerande lärande kan finnas hos studerande oberoende av inlärningsförutsättningar och skolframgång. På ett generellt plan visar forskningen att flera studerande som behöver särskilt stöd har brister inom detta område än övriga studerande samt ett positivt samband mellan skolframgång och framgångsrik användning av strategier inom självreglerat lärande (Mitchell, 2015, 118-122).

Motivation är nära besläktad med självreglerat lärande. Oberoende av vad vi företar oss i vardagslivet eller gällande något som vi vill eller behöver lära så måste vi lyckas upprätthålla motivationen genom hela processen. Inför ett stoff vi ska lära ställer de flesta av oss, medvetet eller mera omedvetet, frågorna: Varför ska jag lära mig detta samt har jag en realistisk möjlighet att göra det? Förhållandet mellan självreglerat lärande och motivation verkar vara cirkulärt.

Exekutiva systemet

Förmågan att medvetet kontrollera tankar, känslor och vårt beteende.

Handlar om:

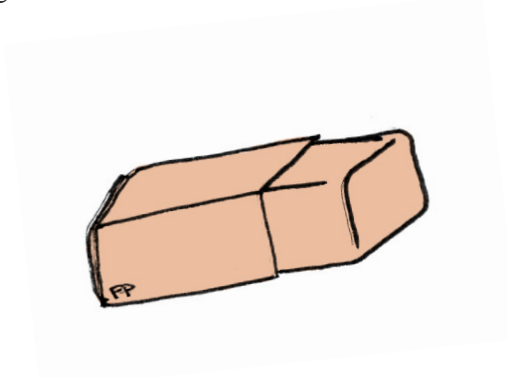
- Att kunna planera och organisera.
- Förstå samband mellan orsak och verkan, att lära sig av sina misstag.
- Förmågan att hålla kvar uppmärksamhet både med och utan distraktioner och att fördela uppmärksamheten.
- Att övervaka sina handlingar, värdera sina handlingar, motivera sig till handling, hindra sig själv från att utföra en handling och självkorrigera handlingar.
- Kunna skjuta upp behovstillfredsställelse.
- Bevara och bearbeta relevant information som är aktuell just nu och sedan använda den på ett vettigt sätt.
- Spontant ta fram lösningar som svar på en ny situation.
- Analysera ditt eget beteende och anpassa det utifrån den aktuella situationen.

En självreglerande inlärare

- Tar sig an uppgifter med engagemang, självförtroende, uthållighet och resurser.
- Vet när de känner till ett fakta eller kan en färdighet och när de inte kan.
- Söker information och ytterligare resurser när det behövs och tar nödvändiga steg för att hantera dem.
- Kan hantera hinder så som dåliga studieförhållanden, svårigheter med att förstå vad läraren menar, svårbegripligt material.
- Ser på kunskapsförvärvande som en systematisk och kontrollerbar process.
- Tar ansvar för sitt inlärningsresultat.
- Presterar bättre resultat i prov och mätningar av studerandes kunskaper och färdigheter.

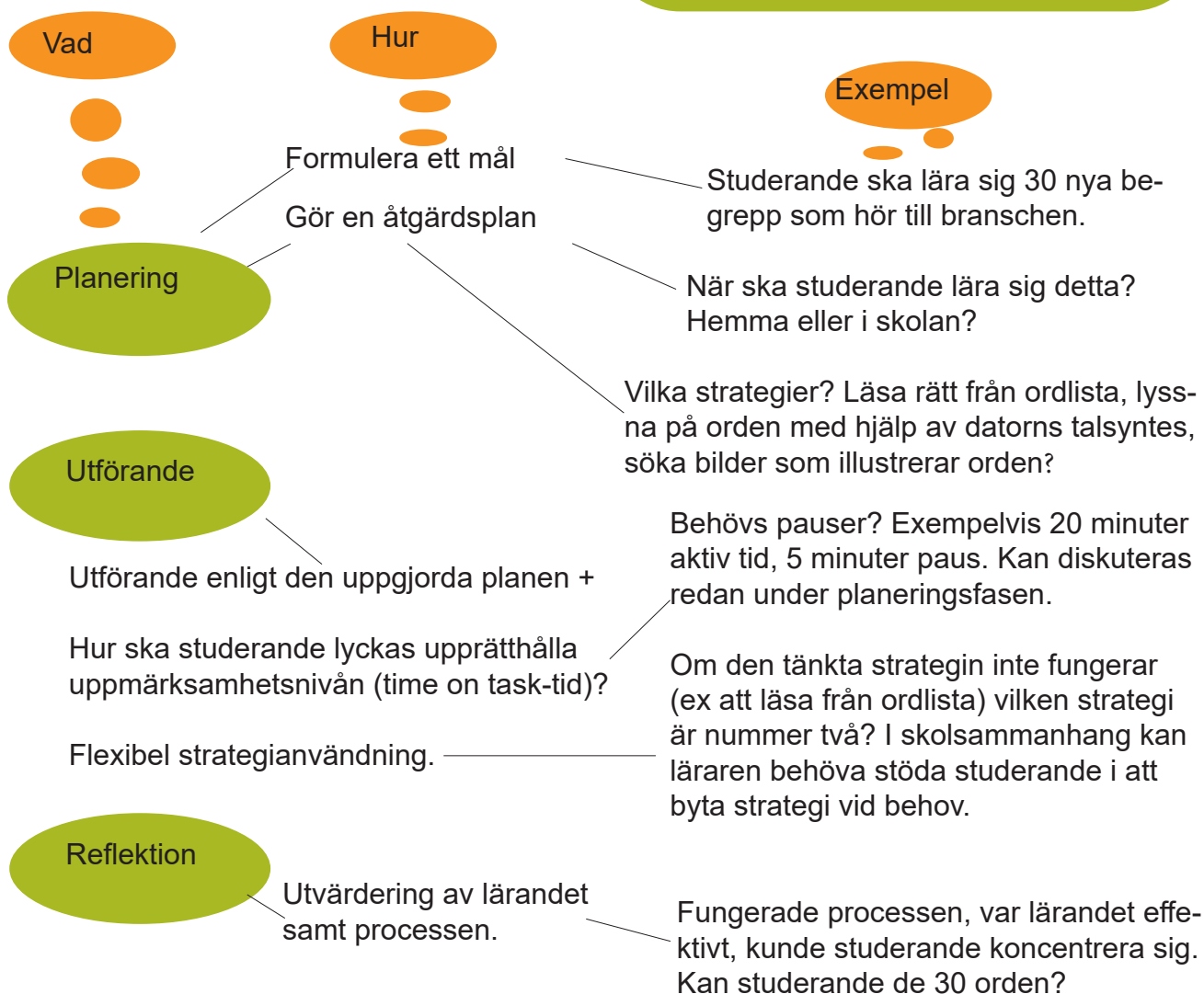
Generellt kan sägas att en studerande som är motiverad att lära mera sannolikt använder självreglerande strategier. En framgångsrik användning av självreglerande strategier leder i sin tur till högre motivation att slutföra lärandeuppgiften (Zumbrunn mfl, 2011, 9).

För att påverka och stödja en studerandes motivation kan handledning i självreglerat lärande fungera som en inkörsport. Det finns många olika sätt att stödja den studerandes självreglerande lärande. Ett sätt är direkt handledning inom området.

Handledning i självreglerat lärande

• Handledning i självreglerat lärande ska bäddas in i den studerandes studievardag så att det område man jobbar med är något som ingår i den studerandes utbildning. Handledningen görs helst på tumanhand med den studerande men kan även utföras i grupp så att läraren t.ex. diskuterar strategier med vilka de studerande tänkt angripa det område man arbetar med. En självreglerande inlärare är aktiv i hela lärandeprocessen det vill säga i planeringen, i utförandet samt vid reflektion och utvärdering vilket är utgångspunkten i handledningsmatrisen nedan.

Metakognition

■Självreglerat lärande handlar om att den studerande kan ta initiativ och styra delar av sin egen lärandeprocess. Metakognition är ett närbesläktat begrepp. De kognitiva funktionerna är minne, begreppsbildning, resonering och problemlösning. Med metakognition menas alltså en medvetenhet om eller en förståelse för de kognitiva förmågorna det vill säga medvetenhet om det egna tänkandet och lärandet, förmågan att formulera fungerande strategier för problemlösning, att kunna fatta beslut, tolka en text och söka i sitt minne. I ett lärandesammanhang innebär metakognition att den lärande kan reflektera över olika sätt att lära och välja den lärväg som är mest lämplig för situationen.

Inom läs- och skrivforskningen har det länge varit känt att en bristande läsförmåga kan kompenseras av god användning av metakognitiva strategier. Det kan handla om att markera viktiga ord, slå upp ord som läsaren inte förstår, att läsaren först skumläser en text och/eller läser innehållsförteckningen för att skapa en första överblick över texten. Metakognitiva strategier vid läsning innefattar alltså alla de aktiva angreppssätt en läsare intar för att öka sina möjligheter att förstå den lästa texten.

På ett mera generellt plan visar forskningen att högrepresterande elever och studerande använder sig av metakognitiva strategier i sitt lärande i betydligt större utsträckning än lågpresterande. En del studerande knäcker själva koden till fungerande metakognitiva strategier medan andra behöver stöd i detta arbete. Träning av såväl självreglerat lärande som användning av

metakognitiva strategier förutsätter att läraren diskuterar lärande med de studerande.

Metakognitiva undervisningsstrategier

Genom användning av metakognitiva undervisningsstrategier finns tankar om metakognitiva strategier med under hela undervisningsprocessen. Detta genom att läraren tillsammans med gruppen inledningsvis diskuterar målet med utbildningen/examensdelen/kursen/lektionspasset. Studerande bereds möjlighet att reflektera över den egna målsättningen och kunskapsbehoven i förhållande till kursmålen. Tillsammans formulerar läraren och gruppen hypoteser kring det nya stoffet, knyter samman med tidigare kunskaper samt diskuterar lämpliga strategier för lärandet.

Under arbetets gång återkopplar läraren och gruppen till de inledande diskussionerna. Strategiernas lämplighet förhandlas och vid behov byter enskilda studerande eller hela gruppen till mera lämpliga strategier. Läraren stöder de studerandes medvetenhet om det egna lärandet genom att förutse följande steg i lärandet samt stöder studerande i att sammanfatta det som lärts in. I slutskedet av arbetet med ett visst stoff diskuteras eventuellt behov av att repetera och hur denna repetition i så fall ska gå till.

Metakognitiva strategier kan även läras ut till de studerande genom individuell handledning. Det handlar alltså om att lära att lära, om studieteknik och strategier för att fungera i och klara utbildning och i förlängningen även vuxen- och arbetslivet.

Handledning i användningen av metakognitiva strategier

Metakognitionens tre grundpelare:

1

En strategi lärs ut. Helst i anslutning till en aktivitet:

Exempelvis:

- Kursens målsättning samt diskussion om strategier för att nå denna.
- Genomgång av läromaterialets uppbyggnad och lämpligt sätt att läsa detta.
- Lämplig studieteknik för att lära ord i språk.
- Lämpligt sätt att arbeta med ett material utgående från studerandes styrkor i lärandet.
- Lämpliga strategi för studerande med läs- och skrivsvårigheter som behöver läsa en lång text.
- Lämplig strategi för att behandla ett matematiskt problem.
- Lämplig strategi för att ta sig an ett problem i praktiskt arbete (vilka moment ingår).
- Strategier för att arbeta med en underkänd kurs.

2

Strategins relevans och lämplighet behandlas i diskussion:

- Väsentliga ingångsfrågor:
- Berätta hur du gjorde?
- Berätta hur du tänkte?
- Kan de stämma? Är svaret rimligt?
- Hur gjorde du när du lärde dig det här?
- Vilka var stegen i denna process?
- Fungerade din strategi? Kunde man ha gjort på annat sätt?
- Finns det ett annat sätt att hantera problemet som passar dig bättre?

3

Långsiktig användning av den metakognitiva strategin – en del av det livslånga lärandet.

- Återkoppling behöver ske! Den lärda strategin behöver alltså "repeteras" endera i praktiken eller vid diskussion.
- Diskutera och synliggör den studerandes lärande.
- Är det möjligt att använda den aktuella strategin in i nya sammanhang?

Samundervisning

■ **Samundervisning** (kompanjonundervisning) innebär att två eller flera personer jobbar tillsammans i lärandesituationen och delar på ansvaret för gruppen. Samundervisning lyfts inom den specialpedagogiska forskningen fram som ett gott redskap i en inkluderande pedagogik.

I samundervisning planeras, genomförs och utvärderas lärandesituationen tillsammans av de samarbetande lärarna och/eller handledarna. I en samundervisningssituation ges lärare/handledare möjlighet att använda sina olika erfarenheter och kunskaper och därmed även att lära av varandra. Samundervisningen ger en ökad lärartäthet vilket gör det lättare att differentiera undervisningen och möta individuella behov hos alla studerandena i gruppen, även bland de som inte behöver särskilt stöd. Från den specialpedagogiska forskningen rapporteras

fler inlärningsmässiga fördelar. För de elever som får sin specialundervisning ordnad i form av samundervisning tenderar prestationerna att höjas. Undantaget är elever med gravare funktionsnedsättningar som riskerar att inte få exakt den hjälp de behöver. Från skolor där lärare och speciallärare systematiskt och målmedvetet gått in för att öka på samundervisningen rapporteras om att de elever som tidigare vistat stor del av sin skolgång i specialgrupper tar sig an skolarbetet med större stolthet och engagemang sedan de får sin undervisning inom den allmänna undervisningen som då ordnats i form av samundervisning.

En förutsättning för samundervisning är samplanering. Som bilaga till denna handbok finns ett planeringsunderlag som är en något bearbetad version av det underlag som presenteras av Christel Sundqvist (2014).

Inom yrkesutbildningen kan samundervisning handla om samarbete mellan:

- Yrkeslärare – speciallärare/ specialyrkeslärare.
- Ämneslärare – speciallärare/ specialyrkeslärare.
- Yrkeslärare – yrkeslärare (två grupper slås ihop, speciallärarresurs).
- Yrkeslärare – handledare.
- Yrkeslärare – Ämneslärare. (förstärker branschanknytning i gemensamma ämnen och/eller allmänna färdigheter i yrkesämnen).
- Ämneslärare – Ämnelärare (ämnesintegrering).

Olika former av samundervisning är:

- Assisterande samundervisning (en lärare har det huvudsakliga ansvaret medan den andra assisterar).
- Parallell samundervisning (gruppen delas in i två mindre grupper).
- Stationsundervisning (studerande cirkulerar mellan olika stationer).
- Komplementär samundervisning (lärarna kompletterar varandra exempelvis så att den ena instruerar muntligt medan den andra förstärker med visuellt stöd).
- Teamundervisning (två lärare sköter jämbördigt undervisningssituationen).

Handledning

■ Studerande har rätt att få undervisning och handledning i olika inlärningsmiljöer. Undervisningen och handledningen ska göra det möjligt för de studerande att uppfylla kraven på yrkesskicklighet och målen för kunnandet enligt examensgrunderna, men också stöda de studerandes personliga utveckling som människor och samhällsmedlemmar.

Särskilt stöd ensam eller i liten grupp

■ En del studerande kan ha stora svårigheter med koncentration och lärande när de vistas i större grupper. I dessa fall kan en del av undervisningen ordnas som särskilt stöd enskilt för den studerande eller i en mindre grupp. Denna typ av särskilt stöd kan ha många fördelar för en studerande i behov av särskilt stöd. Det är lättare att känna sig trygg i en mindre grupp, det kan vara lättare att koncentrera sig och lättare att våga fråga. För läraren är det betydligt enklare att individualisera undervisningen utgående från den studerandes behov när gruppen är mindre. Lärande i liten grupp kan och bör kombineras med handledning av metakognitiva färdigheter.

Samarbete mellan speciallärare och ämneslärare är viktigt för att det särskilda stödet och allmänundervisningen skall bli en meningsfull helhet för den studerande. I många fall gynnas den studerande av att få sitt material individualiserat till N-nivå d.v.s. den ansvariga läraren poängterar vad den studerande skall kunna för att nå N-nivå och får hjälp av speciallärare med inläringen av detta stoff.

Tidsmässigt bör särskilt stöd enskilt och i liten grupp ordnas så att det i minsta möjliga utsträckning stör den övriga undervisningen.

Helst som parallellundervisning så att det särskilda stödet sammanfaller med när den aktuella kursen är schemalagd för den studerande men åtminstone så att man undviker att ordna särskilt stöd så att den studerande alltid missar ett och samma ämne.

Den enskilda studerandes rätt till specialundervisning innebär att skolans personal får ett ansvar i att underlätta för den studerande att i praktiken kunna erhålla denna specialundervisning. Om möjligt kan specialundervisningen även ordnas utöver den studerandes ordinarie skoltid. Den studerande har själv ansvar för att informera berörda lärare ifall specialundervisningen drabbar ett annat ämne samt att ta reda på vad klassen arbetat med under specialundervisningspasset.

Personliga tillämpningar för studerande som behöver särskilt stöd

■ Personlig tillämpning kan handla om att studerande får tidigare studier, arbetserfarenhet eller yrkeskunnande till godo. En personlig tillämpning kan också innebära ett sätt för en studerande att förkovra sig inom ett område som särskilt intresserar hen. En specialpedagogisk utgångspunkt är alltid att utgå från individens styrkor. För de studerande som behöver särskilt stöd kan ett alternativt upplägg av studierna, en personlig tillämpning, ibland vara det bästa sättet framåt.

En individuell studieväg kan planeras innan den studerande inleder sina studier eller under studierna i de fall studierna på grund av studerandes psykiska, sociala eller inlärningsmässiga utmaningar inte framskrider på önskat sätt.

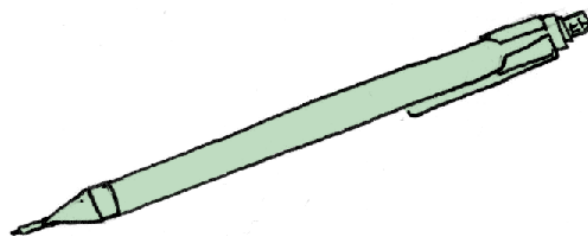
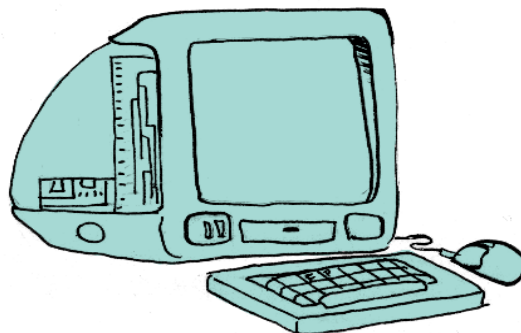
Kring de studerande som behöver särskilt stöd och som följer personliga tillämpningar behövs ofta ett välfungerande nätverk. Expertgruppsmöte hålls när en personlig tillämpning blir aktuell för en studerande som behöver särskilt stöd. Expertgruppen kan från skolans sida bestå av berörda lärare, speciallärare, kurator, teamledare och studiehandledare. Även studerande själv deltar. Vårdnadshavare bjuds in i de fall studerande är under 18 år. Ansvarsfördelningen ska vara tydlig och studerande behöver veta vem

av skolans personal som kontaktas i olika ärenden eller om alla ärenden handhas av en och samma person. Strukturen kring arbetet med den enskilda studerande bestäms skilt för varje studerande.

Den individuella studiestigen beskrivs i studerandes personliga utvecklingsplan för kunnandet (PUK) och eventuella specialarrangemang som krävs med tanke på studerandes svårigheter skrivs i plan för särskilt stöd som ingår i den personliga utvecklingsplanen för kunnandet (PUK)..

En personlig tillämpning för en studerande som behöver särskilt stöd kan exempelvis handla om:

- Erkännande av tidigare kunnande.
- Individuellt uppbyggande av examen (studerandes val av examensdelar)
- Flexibla studiearrangemang med tanke på lärmiljö så som:
 - Kombination av utbildning i skolmiljö, utbildningsavtal och läroavtal.
 - Examensdelar avläggs helt eller delvis inom ramen för utbildningsavtal.
 - En del av utbildningen avläggs inom Optimas yrkesinriktade specialundervisning (krävande särskilt stöd).
- Förlängd studietid.
- Studierna ordnas i samarbete med vårdinrättning: En studerande som är sjukskriven har rätt att studera på 40 %.

Exempel på personliga tillämpningar för studerande som behöver särskilt stöd

Petra

Petra har stora inlärningssvårigheter och mycket dåligt självförtroende. Allt i studierna som ställer krav på läs- och skrivförmåga vållar stora bekymmer för henne. Hon har även svårigheter att ta till sig stoff genom att lyssna. Bäst fungerar de helt praktiska momenten i utbildningen. Redan i ett tidigt skede av studierna upplever Petra att tempot är för högt och de olika kurserna alltför många för henne att greppa. För att underlätta för Petra ordnas studierna med hjälp av en förlängd studietid. Hennes schema blir individuellt eftersom en del av kurser under det första studieåret skjuts upp till det andra studieåret. Petra satsar på att lära sig grundfärdigheterna inom yrket samt att klara en del av kurserna i de gemensamma ämnena. Enligt Petras personliga studieplan kommer hon under det andra studieåret att arbeta med att komplettera det första studieåret samt förbereda för de kurser som enligt allmänna studieupplägget går under det andra studieåret. Petra får stöd av speciallärare och specialyrkeslärare inför nya kurser och innan nytt stoff tas upp i gruppen för att förbereda lärandet och undvika misslyckanden. Petra kommer genom detta upplägg att ligga före sina studiekamrater i en del av den undervisning hon deltar i i grupp. Detta är enbart positivt eftersom hennes självförtroende på så sätt kan stärkas och hon får mera ut av undervisningen i grupp.

Hannes

Hannes lider av social fobi. Fobin har tagit ett allt starkare grepp om Hannes under studiernas gång och i slutet av sitt första studieår klarar Hannes inte längre av att delta i undervisningen i gemensamma ämnen. Även de teoretiska delarna av yrkesämnena börjar bli allt mera omöjliga att bemästra medan fobin är lättare att hantera i verkstadens öppna utrymmen. Eftersom en hel del av de gemensamma ämnena återstår ordnas dessa med stöd av VALMA så att Hannes tillbringar två dagar per vecka i VALMA-gruppen. Hannes får även stöd med yrkesteorin från VALMA-lärarna samt från

branschens specialyrkeslärare. När Hannes grupp har undervisning i verkstaden deltar han i vanlig ordning i denna. Eftersom framtiden är oviss för Hannes, i och med att den sociala fobin blivit allt tuffare att bemästra, diskuteras även möjligheten att förlänga studietiden samt att erhålla betyg över avlagda examendelar istället för examensbetyg efter tre års studier. I och med att Hannes ännu har cirka två år kvar av sina studier får framtiden utvisa om dessa lösningar blir aktuella.

Wilma

Wilma har koncentrationssvårigheter och inlärningssvårigheter som eventuellt är förorsakade av den bristande koncentrationen. Wilma har under hela sin studietid varit omotiverad men ändå, med stort stöd av lärare, specialyrkeslärare, speciallärare och kurator lyckats framskrida i studierna. I början av det tredje studieåret tar det ändå stopp. Wilma har mera skolfrånvaro än närvaro. En del GEM-kurser är ogjorda men framförallt har Wilma yrkesinriktade examendelar som borde avklaras. Lösningen för Wilma blir att de yrkesinriktade examensdelarna avläggs inom ramen för ett utbildningsavtal med en arbetsgivare. Under utbildningsavtalstiden jobbar Wilma med de gemensamma ämnena genom att göra uppgifter. Specialläraren håller tät kontakt med Wilma för stödja henne så att arbetet framskrider. Ungefär en gång per vecka kommer Wilma till skolan för att få hjälp med de uppgifter som varit för svåra.

Studerande som behöver ett omfattande stöd i studierna

■ En del av de studerande som behöver särskilt stöd behöver ett mera omfattande stöd i studierna där personliga handledaren, speciallärare, specialyrkeslärare, kurator, biträdande rektor, utbildningskoordinator och studiehandledare arbetar sida vid sida för att stöd den studerande.

För att koordinera detta stöd är det viktigt att expertgruppsmöten ordnas där studerande och även vårdnadshavare deltar om studerande är under 18 år. Detta kan gälla studerande som på grund av inlärningssvårigheter eller funktionsnedsättningar behöver ett omfattande pedagogiskt stöd i studierna med eventuell anpassning av bedömningen eller avvikelse från krav på yrkesskicklighet eller mål för kunnandet i en eller flera examensdelar. Det kan även handla om studerande med psykiska och sociala svårigheter. För att koordinera stödet behöver en ansvarsperson utses som är väl medveten om vilka som utgör den studerandes nätverk och vid behov förmedlar väsentlig information till de berörda. Samtycke behöver givetvis fås av den studerande och dennes vårdnadshavare beträffande vilken information som får delges vem i de fall informationen är av annan än rent pedagogisk karaktär.

Stöd inför och under utbildning som ordnas på en arbetsplats

■ För många av de studerande som behöver särskilt stöd är utbildningsavtalsperioderna efterlängtrade. Arbetet på en arbetsplats är ofta en motiverande och passande inlärningsmetod för dessa studerande. I många fall behövs därför inget extra stöd under de perioder då utbildningen ordnas på en arbetsplats, men de studerande som ändå behöver stöd ska även ha tillgång till detta.

Det kan handla om sådant stöd som den lärare som har ansvar för utbildningsavtalet kan ge den studerande, exempelvis med hjälp att hitta och kontakta en arbetsplats där utbildningen kan ordnas. För de studerande som behöver ett utökat stöd under utbildningsavtalsperioderna finns även möjligheten för studerande inom Optimas grundläggande utbildning att få stöd av

Optimas koordinator inom studerandeservice. Eventuella specialarrangemang under utbildningsavtalsperioderna antecknas i studerandes PUK.

Särskilt stöd i samband med yrkesprov

■ Vid yrkesprov ges stöd och handledning före själva yrkesprovstillfället, medan det pågår samt efter att det är avklarat. Före yrkesprovet behöver den studerande ges tillräckliga möjligheter att öva på centrala moment. Yrkesprovet ska planeras så att studerandes styrkor beaktas. Före yrkesprovet är det bra att läraren tillsammans med de studerande som behöver särskilt stöd kartlägger och diskuterar om det finns faktorer som kan komma att påverka studerandes prestationer vid provtillfället. Vid behov kan kraven i yrkesprovet anpassas. Det extra stöd som den studerande behöver under yrkesprovet antecknas i den studerandes plan för särskilt stöd.

Att fundera på inför yrkesprov med tanke på studerande som behöver särskilt stöd:

- Känner sig den studerande trygg med utbildningsavtalsplatsen och även trygg med att utföra ett yrkesprov där?
- Kan den studerande komma att behöva tilläggstid? (Anpassning av yrkesprovet kan i så fall bli aktuellt)
- Behöver yrkesprovet delas upp i delyrkesprov?
- Kan den studerande komma att behöva extra handledning medan yrkesprovet pågår? (Anpassning av yrkesprovet kan i så fall bli aktuellt).
- Har den studerande inlärnings-svårigheter som behöver kompenseras under provtillfället exempelvis muntliga direktiv och muntlig utvärdering istället för skriftlig?

Bedömning vid särskilt stöd

■ I första hand utgår bedömningen av studerande som behöver särskilt stöd från att de studerande ska avlägga grundexamen enligt kraven på yrkesskicklighet, målen för kunnandet och bedömningskriterierna i examensgrunderna, men med det stöd och de specialarrangemang de behöver för sitt lärande.

Bedömningsformer vid specialundervisning

■ Vid bedömning är det viktigt att komma ihåg att tyngdpunkten ska ligga på VAD den studerande kan inte HUR inläringen gått till. En studerande skall alltså inte få ett lägre vitsord för att inläringen skett med hjälp av särskilt stöd. Den studerande bör ges möjlighet att prestera där och på det sätt som den studerande presterar bäst. Att hitta en lämplig bedömningsmetod är särskilt viktigt när den studerande har en skada, sjukdom eller inläringssvårigheter t.ex. läs- och skrivsvårigheter.

Anpassning av bedömning

■ Vid behov kan bedömningen av kunnandet anpassas om den studerande inte har förutsät-

tingar att nå upp till kraven för kunnandet på godkänd nivå. För examensdelen utarbetas då avvikande krav på yrkesskicklighet eller mål för kunnandet samt en individuell bedömning av kunnandet. Om det sedan visar sig att den studerande lär sig och ändå når upp till examengrundernas N1-nivå bedöms hans eller hennes inläring utifrån bedömningskriterierna i grunderna för grundexamen.

Det är viktigt att eventuellt anpassad bedömning markeras i såväl studiekort som i examensbetyg. Om delar av grundexamen inte avlagts alls eller om kraven på yrkesskicklighet och målen för kunnandet är så snävt formulerade att den studerandes kunnande till väsentliga delar är ofullständigt kan den studerande inte få examensbetyg eller betyg över avlagda examensdelar utan får istället ett betyg över kunnande. Besluten om avvikelse från kraven på yrkesskicklighet och målen för kunnandet och om vad som är väsentligt i avläggandet av grundexamen fattas av utbildningsanordnaren.

Dokumentationen över gjorda avvikelser och anpassningar av examensdelar sätts som bilaga till examensbetyg eller eventuellt betyg över kunnande när studerande avklarat sina studier.

Slutord

Tyngdpunkten i särskilt stöd ligger på de studerande som behöver detta stöd. Beträffande inkludering bör vi dock minnas att denna gäller alla studerande, inte bara de studerande som behöver särskilt stöd. Det finns en mängd studerande som riskerar såväl misslyckanden som exkludering förutom de kategorier av elever och studerande som mera traditionellt brukar betraktas som specialpedagogikens målgrupper. Begreppet inkluderande utbildning implicerar en fokusering på hela skolverksamheten, från styrdokument och skolstrukturer till arbetet med studerande, deras lärande och möjligheter till delaktighet. En fungerande inkludering behöver därmed beaktas inom utbildningens alla olika strukturer såväl som i de enskilda lärandesituationerna.

Litteratur

Aspelin, J. (2012). How do relationships influence student achievement? Understanding student performance from a general, social psychological standpoint. Ingår i *International Studies in Sociology of Education*, No. 1, 2012, pp. 41-56 <http://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/09620214.2012.680327>

Aspelin, J. (2012). Relationer och relationell pedagogik. Ingår i *Uppdrag lärare*. Red. Leif Mathiasson. Lärarförbundets skriftserie, Nr. 9, 2012. <http://shop.lararforbundetsforlag.se/49-uppdrag-larare-en-antologi-om-status-yrkesskicklighet-och-framtidsdrom-mar-9789197902373.html>

Aspelin, J. (2013) Relationell specialpedagogik - i teori och praktik. (Red. Aspelin). Kristianstad University Press. <http://hkr.diva-portal.org/smash/get/diva2:633279/FULLTEXT01.pdf>

Barow, T. (red.) (2013). Mångfald och differentiering: inkludering i praktisk tillämpning. (1. uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Björk, C & Eriksson-Holmström, N. (2006). Pedagogisk rådgivning. Ingår i *Inlärningsssvårigheter på andra stadiet*. Spers 29-36, Tillgänglig online: http://www.speres.fi/Site/Data/839/Files/material/andra_stadiet/Handbok2007.pdf

Björk-Åman, C. (2014). Inkludering, mer än ett specialpedagogiskt spørsmål? Ingår i *Paideia*, nr8, 2014.

Boström, L. (1998). Från undervisning till lärande. Jönköping: Brain Books.

Boström, L. & Svantesson, I. (2007). Så arbetar du med lärtillgångar: nyckeln till kunskap och individualisering : [en praktisk handbok]. Jönköping: Brain Books.

Gustavsson, A. & Hummerdal, H. Att lära elever att lära sig själva. En fokusgruppsstudie om lärares föreställningar om att arbeta metakognitivt i undervisningen. Examensarbetet inom Lärande och Lärarutbildning, Högskolan i Jönköping. Tillgänglig online: <http://www.diva-portal.se/smash/get/diva2:696072/FULLTEXT01.pdf>

Gärdenfors, P. (2010). Lusten att förstå: om lärande på människans villkor. (1. utg.) Stockholm: Natur & kultur.

Hattie, J. (2009). Visible learning: a synthesis of over 800 meta-analyses relating to achievement. London: Routledge.

Hertz, Stefan (2014). Konstruktivt ledarskap i klassrummet och på skolan: [verktygslåda för pedagoger : en handbok om hur man gör när det inte funkar]. Stockholm: Stefan Hertz utbildning

Lag om grundläggande yrkesutbildning 630/1998, .246/2015. Tillgänglig online: <http://www.finlex.fi/sv/laki/ajantasa/1998/19980630>

Mitchell, D. (2015). Inkludering i skolan: undervisningsstrategiers omfång. (1. utg.) Stockholm: Natur & Kultur.

Persson, B. & Persson, E. (2012). Inkludering och målpfyllelse: att nå framgång med alla elever. (1. uppl.) Stockholm: Liber.

Sundqvist, C. (2014). Den samarbetande läraren: lärarhandledning och samundervisning i skolan. (1. uppl.) Lund: Studentlitteratur.

Turun ammatti-instituutti. (2013). Turun ammatti-instituutin Erityisopetuksen käsikirja. Tillgänglig online: http://www.turkuai.fi/sites/default/files/atoms/files/erityisopetuksen_kasikirja_2013_nettiin.pdf

Utbildningsstyrelsen (2015). Utbildningsgrunder Handledande utbildning för den grundläggande yrkesutbildningen. Föreskrift 5/011/2015. Tillgänglig online: http://www.oph.fi/download/166601_Foreskrift_5_011_2015_Handledande_utbildning_for_den_grundlaggande_yrkesutbi.pdf

Utbildningsstyrelsen (2015). Yrkesinriktad specialundervisning. Tillgänglig på: http://oph.fi/utbildning_och_examen/yrkesutbildning/grundlaggande_yrkesutbildning/yrkesinriktad_specialundervisning

Vataja, P. (2011). Differentiering i praktiken. Praktiska tips för vardagen. Tillgänglig online: <http://www.speres.fi/Site/Data/839/Files/material/inklusion/inklusion2012/Differentiering.pdf>

Zumbrunn, S., Tadlock J., Roberts, E.D. (2011) Encouraging Self-Regulated Learning in the Classroom: A Review of the Literature. . Tillgänglig online: http://www.self-regulation.ca/uploads/5/6/2/6/56264915/encouraging_self-regulated_learning_in_the_classroom.pdf

